

Voorwoord

In dit boek zijn de verhalen opgenomen van tien Joodse vrouwen die de concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben overleefd. De vrouwen zijn in de periode 1921-1935 in Europa geboren. Na de oorlog kwamen vier van hen naar Noorwegen, waar zij later Noors staatsburger werden. De zes andere vrouwen wonen op dit moment op vier verschillende continenten.

Het boek *Getuiges van de tijd* vindt zijn aanleiding in een boek uit 2006, *Tidsvitner, Fortellinger fra Auschwitz og Sachsenhausen* (Getuigen van de tijd. Geschiedenissen uit Auschwitz en Sachsenhausen) dat ik samen met Anette H. Storeide heb samengesteld. Omdat wij ons tot deze twee kampen beperkten, waren er alleen mannen die wij konden interviewen. Onze behoefte om ook de verhalen van vrouwen te registreren werd echter steeds sterker. Het samenbrengen van getuigenissen van Noorse vrouwen die de Holocaust hebben overleefd, wordt bemoeilijkt door het feit dat geen van de Joodse vrouwen of kinderen die uit Noorwegen naar Auschwitz zijn gedeporteerd, is teruggekeerd. Dat is de reden waarom hier tien Joodse vrouwen aan het woord zijn, die in andere Europese landen zijn geboren.

Het werk aan dit boek was een uitdaging. Deze betrof zowel de structuur van het boek als de inhoud van de verhalen en daarom schrijf ik hier in de inleiding meer over. Ik wil benadrukken dat het thema van het boek weliswaar somber is, maar dat ik het steeds opnieuw als een voorrecht ervoer om deze ooggetuigen te horen spreken. Zij vertrouwden mij hun verhalen toe, zoals zij ook de lezers van dit boek hun verhalen toevertrouwen. Keer op keer werd ik ge-

troffen door de kracht en de moed waarmee de tien vrouwen terugdachten aan datgene dat ze misschien eigenlijk zouden willen vergeten om verder te kunnen met het leven. De moed die deze vrouwen tonen om hun verhaal te vertellen heeft te maken met het feit dat zij het als hun plicht voelen om door te geven wat zij hebben meegemaakt en ervaren. De onverwoestbare levensdrang die hen hielp te overleven, komt duidelijk uit de vertellingen naar voren. Alle vrouwen zijn er zich tegelijkertijd van bewust hoeveel geluk ze hebben gehad in vergelijking met al diegenen die het niet hebben gered.

De vijf jaar durende bezetting van Noorwegen door nazi-Duitsland is bepalend geweest voor de identiteit van de oorlogsgeneratie. Ook van de generatie geboren na 1945 zijn velen via ouders en grootouders door de oorlog beïnvloed. Wat mijzelf betreft geldt dat vooral mijn moeder, Eldfrid Lothe. Zij was in Cambridge, Engeland, toen in september 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Ze had een klein zwart dagboekje met op de buitenkant het jaartal 1939. Het maakte indruk om de zinnen te lezen die ze op 1 september 1939 had geschreven, hoe geschokt de mensen in Cambridge waren dat nazi-Duitsland Polen was binnengevallen. In de herfst van 1939 keerde zij uit Engeland naar Noorwegen terug, volgde in Stavanger een verpleegstersopleiding en maakte als vaandrig in 1947 deel uit van de eerste Duitslandbrigade. Tegen het einde van haar leven haalde mijn moeder dat dagboek weer tevoorschijn. Zij liep ermee rond in haar huis in Lote aan de Nordfjord. Het was alsof het dagboek een deel van haar leven vertegenwoordigde dat van bijzonder belang was. Voor mijn moeder zou de oorlog haar identiteit zowel vormen als bevestigen. Voor mij geldt hetzelfde.

***

Ik wil Anette H. Storeide bedanken voor de inspiratie en de goede adviezen. Ik wil ook fotografe Agnete Brun bedanken voor haar enthousiasme voor het project en voor de foto's die ze maakte van de vier Noorse vrouwen, en fotograaf Steve Nelson voor de portretten

van Maria Segal en Judith Meisel. De foto's zijn genomen in de periode van de interviews. Ik bedank de getuigen van de tijd voor het uitlenen van hun jeugdfoto's, die naast de recente portretten zijn afgebeeld.

Dit boek is een vervolg op *Tidsvitner*, maar ook op *After Testimony: The Ethics and Aesthetics of Holocaust Narrative for the Future*, een bundel artikelen over de vraag hoe verschillende vormen van documentaire en fictieve vertellingen de historische gebeurtenissen van de Holocaust kunnen doorgeven, behandelen en verduidelijken, ook als de laatste ooggetuigen er niet meer zijn. Ik wil mijn twee mederedacteuren van *After Testimony* bedanken, Susan Rubin Suleiman en James Phelan, en ook Jeremy Hawthorn, J. Hillis Miller en Irene Kacandes voor hun hulp en bemoediging. Ik bedank Janet Walker voor de uitnodiging om gastcolleges te komen geven aan de University of California, Santa Barbara, en voor de introductie bij Maria Segal en Judith Meisel – die beiden hun verhaal vertellen in dit boek.

Verschillende musea zijn mij bij mijn werk behulpzaam geweest met tentoonstellingen en ter zake kundige medewerkers, die ooggetuigen hebben gesuggereerd en geholpen bij de verificatie en autorisatie van het werk. Ik wil de Jewish Federation of Santa Barbara, het Kaplan Centre for Jewish Studies (Kaapstad), het Sydney Jewish Museum plus het HL-senteret en het Jødisk Museum in Oslo bedanken. Bijzondere dank gaat uit naar Helga Arntzen, Marie Bonardelli, Jurina Boyes, Julie Feilberg, Richard Freedman, Marit Langmyr, Pater Major, Norman Seligman en Marie Sztrum. Jane Arnfield, Mandy Stewart en Helena Svojsikova hebben mij zeer geholpen bij de uitwerking van het verhaal van Zdenka Fantlová.

Ik bedank Irene Levin voor haar waardevolle advieswerkzaamheden. Bovendien bedank ik Oddvar Schjølberg, die mij toestemming gaf materiaal te gebruiken uit zijn boek over Blanche Major, *Jeg overlevde Auschwitz*. En Irene Engelstad, Per Kristian Sebak en Arne Johan Vetlesen voor hun constructieve commentaar op de inleiding. Op de uitgeverij heb ik heel prettig samengewerkt met Bjørn Olav Jahr. Ik bedank Elin Toft en Anders Toft Lothe voor hun onschatbare hulp en steun.

Daarmee rest het allerbelangrijkste: de tien overlevenden te bedanken, de getuiges van de tijd. Zij maakten dit boek mogelijk.

Oslo, juli 2013

Jakob Lothe

Inleiding

De Noorse Holocaust

In de winter van 1942-1943 werden er 772 Joden uit Noorwegen naar de concentratie- en vernietigingskampen van nazi-Duitsland gedeporteerd, de meesten van hen naar Auschwitz. Van hen hebben 34 de oorlog overleefd.

Van de Joodse vrouwen en kinderen die uit Noorwegen zijn gedeporteerd, heeft geen enkele Auschwitz overleefd. Daarom in dit boek geen vertegenwoordigers van deze twee groepen Noorse Joden. De ongeveer driehonderd vrouwen en kinderen die uit Noorwegen naar Auschwitz werden gedeporteerd, zijn vermoord. Hier is een lacune in de verhalen – het is stil. Zeker, de overlevende Joodse mannen hebben ook gesproken namens hen die niet naar Noorwegen terugkeerden. Bovendien zijn er niet-Joodse Noorse vrouwen en mannen die andere kampen hebben overleefd en ook zij zijn belangrijke ooggetuigen. Hun getuigenissen zijn waardevol en noodzakelijk. Maar van de Joodse vrouwen en kinderen die uit Noorwegen naar Auschwitz zijn gedeporteerd, zijn er dus geen overlevenden die kunnen vertellen wat hen is aangedaan.

Toen nazi-Duitsland op 9 april 1940 Noorwegen binnenviel, woonden er ongeveer 2100 Joden in het land. Hun situatie werd op slag onzeker. Historicus Bjarte Bruland onderscheidt drie fasen in de vervolging van de Joden in Noorwegen. De eerste fase, van april 1940 tot januari 1942, werd gekenmerkt door losse acties die niet noodzakelijkerwijs deel uitmaakten van een systematische anti-Joodse politiek. Tijdens een korte tussenfase van januari tot oktober

1942 werden er voorbereidingen getroffen voor de derde fase: de destructiefase, van oktober 1942 tot februari 1943. In deze laatste fase voerde de Noorse staatspolitie een reeks arrestaties van Noorse Joden uit en waren er vier transporten naar concentratie- en vernietigingskampen. De twee grootste transporten, met de schepen de *Donau* en de *Gotenland*, omvatten vrouwen en kinderen.

Het transportschip de *Donau* vertrok op 26 november 1942 uit Oslo met 532 Joden aan boord. Na een tocht van enkele dagen kwam de *Donau* aan in Stettin, waarvandaan de gearresteerde Joden per veewagon naar Auschwitz werden getransporteerd. Bij aankomst op 1 december vond er meteen een *Selektion* plaats, waarna alle vrouwen en meisjes, alle jongens jonger dan ongeveer vijftien jaar en alle mannen boven ongeveer 45 jaar oud, meteen naar de gaskamer gingen.

Het tweede grote transport van Noorse mannen, vrouwen en kinderen vond plaats in de vroege ochtend van 25 februari 1943. Op die dag werden er 158 Noorse Joden gedeporteerd met het transportschip de *Gotenland*. Vanuit Stettin werden ze via Berlijn naar Auschwitz gestuurd. Het transport kwam daar op 3 maart aan. Ook ditmaal werden alle vrouwen en meisjes, de jongens onder de 15 en de mannen boven de 45 direct na selectie vergast.

De leegte die de Joodse vrouwen en kinderen, die tijdens de Holocaust werden vermoord, hebben achtergelaten, zal altijd blijven. Ik meen echter dat de tien Joodse vrouwen in *Getuiges van de tijd* niet alleen getuigen van het onvoorstelbaar grote aantal mensen dat tijdens deze volkerenmoord het leven heeft verloren, maar ook helpt een gezicht te geven aan hun Joodse zusters en de Joodse kinderen die in Auschwitz werden vergast. Dit aspect van *Getuiges van de tijd* heeft mijn werk mede gemotiveerd.

De getuiges van de tijd hebben de gevangenenkampen van de nazi's overleefd en kunnen daardoor getuigen van wat er zich in de concentratie- en vernietigingskampen afspeelde. Op dit moment zijn er niet veel ooggetuigen over en over een paar jaar zijn zij helemaal verdwenen. De helft van de mannen die hun verhaal vertellen in het eerder genoemde boek *Tidsvitner. Fortellinger fra Auschwitz og Sachsenhausen* (2006), is nu dood. Wat het betekent dat wij deze oog-

getuigen verliezen, weten we nog niet. Ik geloof echter dat de behoefte aan kennis over de concentratiekampen en de Holocaust eerder toe dan af zal nemen.

Werkwijze en interviewvorm

Aangezien dit een oorspronkelijk Noors boek is, is het belangrijk dat er ook verhalen van Noorse Joodse vrouwen in staan. Zoals gezegd keerde geen van de vrouwen die in 1942-1943 naar Auschwitz zijn gedeporteerd, naar Noorwegen terug. Echter, vier Joodse vrouwen die de Holocaust wel overleefden en zich na de oorlog in Noorwegen vestigden, hebben erin toegestemd mij te ontmoeten en mij hun verhaal te vertellen: Maria Gabrielsen, Blanche Major, Edith Notowicz en Isabella Wolf staan als getuiges in dit boek. Voorts zijn er verhalen opgenomen van zes andere Joodse vrouwen die net als de Noorse in Europa geboren zijn, maar tegenwoordig op vier verschillende continenten wonen: Maria Segal en Judith Meisel in Californië, Yvonne Engelman en Olga Horak in Sydney, Ella Blumenthal in Kaapstad en Zdenka Fantlová in Londen.

Deels heb ik direct met deze vrouwen contact gezocht, deels ben ik met hen in contact gebracht door bemiddelaars die ik in het voorwoord bedank. Naast de Noorse vrouwen, wilde ik graag Joodse vrouwen ontmoeten die uit verschillende invalshoeken (wat betreft tijd en plaats) over de Holocaust konden vertellen. Omdat de Holocaust plaatsvond in Europa, is het niet zo vreemd dat velen dit werelddeel wilden verlaten. Zij verspreidden zich over grote delen van de wereld, en de plaats waar zij zich nu bevinden, bepaalt mede hun vertellersperspectief. De variatie in tijdsperspectief zit 'm in het feit dat de vrouwen tussen 1921 en 1935 geboren zijn. De jongste, Maria Segal, verhuisde op haar vijfde naar het getto van Warschau, en haar geschiedenis wordt getekend door het feit dat zij de deportatie als kind beleefde. Evenzo worden de vertellingen van Ella Blumenthal en Zdenka Fantlová getekend door het feit dat zij jonge vrouwen van rond de twintig waren toen zij in het kamp zaten.

Bij mijn verzoek aan de tien vrouwen of zij over de concentratie- en vernietigingskampen wilden vertellen, heb ik geprobeerd te balanceren tussen mijn wens om van het boek een gestructureerd geheel te maken en om de verhalen zo min mogelijk te sturen. Met dat uitgangspunt stelde ik elk van de ooggetuigen vier vragen:

1. Wat waren de omstandigheden waaronder je werd gearresteerd?
2. Kun je vertellen hoe je je verblijf in het gevangenkamp hebt beleefd?
3. Kun je vertellen over je leven na de oorlog?
4. Als je terugkijkt op je verblijf in het kamp, wat vind je dan dat je vooral niet mag vergeten, en wat kunnen we leren van wat jou en je medegevangenen is aangedaan?

Omdat deze vragen voorafgaand aan het gesprek waren doorgegeven, hadden de ooggetuigen de gelegenheid na te denken over wat ze wilden of in staat waren te zeggen. Ook al stelde ik hier en daar een extra vraag, ik was tijdens de gesprekken vooral toehoorder. De teksten zijn geredigeerd, maar ik heb getracht de spreektaal te bewaren, en ik heb zoveel mogelijk de eigen woorden en vertelwijze van de vertellers aangehouden. Omdat de ene verteller meer wilde en kon vertellen dan de ander, variëren de getuigenissen in lengte. Alle vertellers, die ook de medeauteurs van dit boek zijn omdat zij hierin een belangrijk deel van hun levensverhaal vertellen, hebben hun eigen teksten doorgelezen, gecorrigeerd en geautoriseerd.

Van zes verhalen was de geautoriseerde versie in het Engels. Hier zag ik me voor de opgave gesteld die in het Noors te vertalen. De ooggetuigen hebben mij deze taak toevertrouwd en mij bovendien toestemming gegeven de vertaling als originele tekst te presenteren. In *Tidsvitner* uit 2006, hebben mijn mederedacteur Anette H. Storeide en ik hier en daar de reactie van de verteller op zijn eigen woorden tussen vierkante haken toegevoegd. In dit boek heb ik ervoor gekozen dat niet te doen. Om consequent te zijn, had ik zoveel tussen haken moeten zetten dat zij geen toegevoegde waarde meer zouden hebben. Het verschilde van ooggetuige tot ooggetuige, maar al-

le verhalen werden onderbroken – soms door tranen, maar in de meeste gevallen door stiltes. Vaak werden die stiltes zo lang dat ik niet wist of de verteller wel door kon gaan met het gesprek. Deze pauzes heb ik getracht weer te geven door te werken met alinea's. Ook al is dat voor de lezer misschien lastig, we kunnen proberen ons tussen de alinea's pauzes voor te stellen. Iets dergelijks geldt voor allerlei herhalingen. Ik heb die meestal weg-geredigeerd. Maar soms heb ik ze laten staan, want herhalingen zijn vaak betekenisvol. Het is een manier om te signaleren dat het om iets belangrijks gaat – zoals wanneer een ooggetuige herhaalt hoezeer ze haar familieleden mist die het kamp niet hebben overleefd.

In principe had elk interview de vorm van een gesprek van twee tot vier uur. In een paar gevallen bleek dat te weinig, zodat we nog een gesprek moesten hebben. De reden kon praktisch zijn, omdat we werden onderbroken of omdat de verteller nog niet uitgepraat was. Maar het kon ingewikkelder zijn, zoals toen Ella Blumenthal mij uit Kaapstad schreef dat ze vond dat ik zoveel dingen verkeerd had begrepen dat het stuk niet gebruikt kon worden. Toen ik haar opnieuw ontmoette en we samen het interview doornamen, bleek dat ik bepaalde dingen inderdaad verkeerd begrepen had. Maar de belangrijkste reden waarom zij de tekst niet kon goedkeuren, was dat ze niet tevreden was over haar eigen verhaal. Door het aan mij te vertellen, waren er herinneringen bovengekomen aan wat zij al die jaren geleden had meegemaakt. Daardoor las ze mijn tekst nu met andere ogen dan toen ze mij haar verhaal vertelde. Dat, in combinatie met de ervaring van het gesprek zelf, maakte het noodzakelijk een nieuwe versie te schrijven, die ze wél kon goedkeuren. De andere ooggetuigen gaven er geen blijk van het verschil tussen mondelinge en geschreven tekst zo sterk te voelen als Ella Blumenthal. Maar voor alle tien ooggetuigen gaf dit verschil mede aanleiding tot aanpassingen en correcties.

Terwijl sommige ooggetuigen hun verhaal nooit eerder openbaar hadden gemaakt, hadden anderen boeken en/of kortere artikelen gepubliceerd (zie: Literatuur). Dat geldt onder anderen voor Olga Horak, Maria Segal en Zdenka Fantlová. Dat materiaal is niet voor de

vertellingen in dit boek gebruikt, alleen de interviews die ik zelf heb afgenomen. Daarom heb ik hun mondelinge verhalen ook niet vergeleken met eerdere geschriften; in enkele gevallen heb ik wel in samenwerking met en op verzoek van de ooggetuige informatie toegevoegd. Ook deze toevoegingen zijn door de ooggetuigen geautoriseerd.

Een getuige die eerder over haar ervaringen heeft geschreven, zal die ervaringen op een andere manier hebben verwerkt dan een ooggetuige die dat niet heeft gedaan. Dit kan het mondelinge verhaal beïnvloeden. Er kunnen zich ook verschillen voordoen tussen ooggetuigen die bijvoorbeeld rondleidingen (hebben ge)geven in musea, of hebben meegewerkt aan reizen naar de voormalige kampen, en ooggetuigen die om wat voor reden dan ook niet dit soort werk hebben gedaan. Ik hoop dat die verschillen zichtbaar zijn in de verhalen van dit boek. De tien getuigenissen laten echter ook zien dat het feit dat een overlevende eerder over de Holocaust heeft verteld, het niet per se makkelijker maakt. Bij alle ooggetuigen gaat het vertellen gepaard met stiltes, en alle verhalen zijn op een of andere manier fragmentarisch en episodisch. Dat betekent niet dat ze 'slechter' zijn. Integendeel.

Het interview met Blanche Major in Oslo kende bijzondere uitdagingen en markeert een grens voor wat mogelijk en ethisch verdedigbaar is als men een ooggetuige wil laten spreken. Blanche Major heeft een tijd geleden een hersenbloeding gehad waarbij zij haar spraakvermogen bijna volledig is kwijtgeraakt. Daardoor kon zij niet zelf haar verhaal vertellen, zoals de negen andere vrouwen in dit boek. Maar hoewel ze niet meer kon praten, was Blanche Major wel volkomen helder van geest. En omdat ze duidelijk had gemaakt dat zij haar geschiedenis in het boek opgenomen wilde zien, hoopte ik erg dat dat zou lukken. In 2009 heeft Oddvar Schjølberg *Jeg overlevde Auschwitz. Blanche Major forteller* (Ik heb Auschwitz overleefd. Blanche Major vertelt) gepubliceerd. Hieruit heb ik tekstfragmenten, die Schjølberg mij toestond te gebruiken, gecombineerd met aantekeningen die Blanche Majors vriendin Marit Langmyr had gemaakt van gesprekken met haar voordat zij de hersenbloeding

kreeg. Toen ik mijn tekst klaar had, heb ik die hardop aan Blanche Major voorgelezen, zodat zij die zin voor zin kon goedkeuren. Zij gaf aan waar zaken gecorrigeerd moesten worden. De nieuwe, aangepaste versie is vervolgens doorgelezen en gecontroleerd door haar zoon, Peter Major, die zijn moeder vaak over de Holocaust had horen vertellen. Blanche Majors sterke en unieke verhaal is een goede illustratie van de grens of de overgang die wij naderen – het moment dat ooggetuigen niet meer zelf over deze volkerenmoord kunnen vertellen.

Contrast tussen wreedheid en zorg

Maar nu kunnen de ooggetuigen nog wel vertellen, en zij doen dit met een bijzonder gezag. Er zijn grenzen aan wat wij van de Holocaust kunnen begrijpen, maar als wij de verhalen van ooggetuigen horen of lezen, begrijpen wij er iets meer van. De verhalen herinneren ons eraan dat de strijd tegen het nationaalsocialisme en nazi-Duitsland een ideologische strijd was, een strijd om waarden die gewonnen moest worden wilde Noorwegen zich als democratie kunnen ontwikkelen. Harald Stanghelle, politiek redacteur van *Aftenposten*, heeft terecht benadrukt hoe belangrijk voor het collectieve actieve geheugen de krachtige boodschap van ooggetuigen is, ‘als mentaal verweer tegen toekomstige barbarij’. De verhalen in dit boek zijn tien ooggetuigenverslagen van een gruwelijk systeem dat de nazi’s zeventig jaar geleden hebben ontwikkeld. Zeventig jaar mag vrij lang lijken, in historisch perspectief is het eigenlijk heel kort.

Rassenstrijd was een wezenlijke aanleiding voor de Holocaust – en dat geldt zowel voor de achtergrond van de catastrofe als voor de uitvoering van deze industriële massamoord op zes miljoen Joden. Jodenhaat had te maken met de opvatting van de nazi’s dat zij zelf een ‘beter’ ras waren. Maar het had ook veel te maken met het kwaad, of liever gezegd, met kwaadaardig menselijk handelen. De filosoof Arne Johan Verlesén definieert ‘kwaad’ als het ‘opzettelijk pijn of leed toebrengen aan een ander, tegen haar wil, en haar daar-

mee ernstige schade berokkenen'. In het geval van de Holocaust gebeurde dit op enorme schaal, systematisch en massaal, maar ook spontaan en individueel. Alle ooggetuigen in het boek hebben blootgestaan aan verschillende vormen van kwaad. Het is typerend dat zij even sterk reageerden op de haat en de verschrikkingen die anderen werden aangedaan, als die waaraan zij zelf blootstonden. Eén voorbeeld is Judith Meisels beschrijving hoe een ss-soldaat een kind grijpt en het zo hard op de grond gooit dat het doodgaat. Voor Meisel was deze spontane geweldshandeling niet alleen kwaadaardig en vol haat, maar ook volkomen absurd. Hij ging symbool staan voor het besef dat alles zomaar mogelijk was.

Je zou kunnen zeggen dat het streven van mensen naar moreel handelen tegengesteld is aan de Holocaust. Daarom wil ik hier graag een moreel aspect benadrukken dat de uiterste tegenpool is van het kwaad. Ik word hierdoor geïnspireerd door de gedachten van de Deense filosoof en theoloog Knud Løgstrup over hetgeen wij een constituerende menselijke eigenschap kunnen noemen – wat het is om mens te zijn – namelijk dat wij van anderen afhankelijk zijn, en daarmee afhankelijk van zorg. De vernietigingskampen van de nazi's waren ontgaan van menselijke zorg, en dat droeg eraan bij dat veel gevangenen zich als mens afgestompt gingen voelen. Een goed voorbeeld van de fundamentele morele zorgrelatie is de verhouding tussen moeder en kind – vooral die met de pasgeboren baby waaraan de moeder eerst het leven schenkt en die zij vervolgens helpt te leven. Kwaadaardigheid en zorg zijn twee tegenovergestelde dimensies van moreel handelen die de vertellingen van de ooggetuigen kenmerken. Ook al waren de omstandigheden in de kampen zo slecht dat de gevangenen moesten vechten om van dag tot dag te overleven, verschillende soorten zorg waren toch een opvallend kenmerk van hun verhalen. De moeder van het kind dat door de ss-soldaat op de grond werd gegooid en zo werd vermoord, had al het mogelijke gedaan om haar kind te beschermen. Zdenka Fantlová vertelt in haar verhaal hoe zijzelf en de andere vrouwen elkaar tijdens de dodenmars aan het einde van de oorlog in leven hielden. Naast elkaar op de weg lieten ze steeds een ander in het midden lopen. Degeen die in het midden liep,

werd ondersteund en overeind gehouden door de vrouwen naast zich en kon zo een paar minuten slapen.

Verhaal – mogelijkheden en grenzen

Verhalen omgeven ons altijd en overal. Een van de redenen waarom het verhaal zo belangrijk voor ons is, schuilt in het feit dat de mens communiceert met zijn eigen leven als uitgangspunt. Het is als met een verhaal met een begin, een midden en een einde, waarbij wij graag samenhang willen zien tussen de verschillende delen en de keuzes die wij maken willen rechtvaardigen. Het vermogen om verhalen te vertellen en te begrijpen, stelt ons in staat ons menselijk bestaan als zinvol te ervaren.

Hoe het ook zij, er is geen verhaal dat zin kan geven aan de Holocaust. Het is niet alleen moeilijk om te vertellen over haat, het kwaad en verlies, maar er zijn ervaringen die zo verschrikkelijk zijn dat ze niet verteld kunnen worden, of zo uitzonderlijk dat er geen woorden voor zijn, woorden die nu eenmaal nodig zijn voor de verhalen in dit boek. Zo gezien hebben de verhalen een element van verzet in zich – het zijn verhalen die verzet tegen een onderdrukker uitdrukken in woorden in plaats van fysiek geweld. De verhalen van de tien vrouwen hebben het karakter van een getuigenis, wat een bijzondere vertelvorm is. De dubbele dimensie van de getuigenis illustreert de vaak pijnlijke ervaring van hen die toeschouwer zijn en deelnemer tegelijk. De overlevenden worden door hun getuigenissen getuige van wat hen en anderen is aangedaan. Tegelijkertijd is een getuige fundamenteel alleen. Vanuit haar eenzame positie kan een getuige wijzen op een gebeurtenis en een dimensie die groter is dan zichzelf. Dat geldt voor alle vertellingen in dit boek.

Jo Benkow, voormalig voorzitter van het Noorse parlement en overleden op 18 mei 2013, benadrukte in zijn toespraak van 27 januari 2012 tijdens de Internationale Herdenkingsdag van de Holocaust, dat het aantal vermoorden van de Holocaust – rond de zes miljoen – ‘zo groot is dat het iedere menselijke dimensie overstijgt’.

Dan vertelt hij dat hij tijdens de oorlog een nichtje had dat Ada heette en op wie hij erg dol was:

Ik zie haar voor me zoals ze daar zat, net uit bad met haar moeders allergrootste badlaken om zich heen. Ze rook naar zonneschijn, zoals kleine kinderen die net uit bad komen doen. Ze keek me met heldere ogen vol blijdschap aan.

Dat is een reden waarom ik dit vertel. Op een koude dag, ik geloof dat het 1 december 1942 was, werd zij samen met de overige vrouwelijke leden van mijn familie uitgekled en een ruimte in gejaagd waarin Duitse rassenfanatici zeiden dat een douche was. Maar er kwam geen water, alleen gas. Wat zich daar heeft afgespeeld, heeft me de rest van mijn leven achtervolgd.

Terwijl Jo Benkow laat zien hoe aangrijpend het verhaal over één enkel iemand is, toont hij ook hoe moeilijk het is om het verhaal over Ada te vertellen. Hij blijft achter met veel vragen. Ada werd maar vier jaar; ze was een van meer dan één miljoen Joodse kinderen die tijdens de genocide werden vermoord.

Terwijl historici met behulp van empirische methoden tot hun resultaten komen, zijn de verhalen van de ooggetuigen gebaseerd op wat zij zelf hebben beleefd. Een herinnering is niet de precieze weergave van de gebeurtenis die men zich herinnert, maar komt tot stand in de context waarin de betrokkene haar ervaringen vertelt. Zo gezien is het geheugen zowel selectief als subjectief: uit wat we hebben meegemaakt, kiezen we zelf wat we willen en kunnen vertellen, en we vertellen in die volgorde en met dat perspectief, die woorden en die nadruk die wij zelf voor juist en mogelijk houden. We denken misschien dat getuige zijn van een volkerenmoord, hoewel fysiek als psychisch enorm belastend, in moreel opzicht eenduidig is. Omdat de wandaden, waar de morele verontwaardiging zich op richt, in dit geval zo enorm en flagrant zijn. Bij het vertellen van hun verhalen blijken de getuigen echter wel degelijk voor moeilijke morele keu-